

مقدمه ویراستار

باسمه تعالی

کتابی که با عنوان «اثولوجیا با تعلیقات قاضی سعید قمی» و با مقدمه و تصحیح استاد مرحوم سید جلال الدین آشتیانی و مقدمه انگلیسی استاد دکتر سید حسین نصر در سال ۱۳۵۶ از سوی انجمن فلسفه ایران به طبع رسید و مشتمل بر چهار میمر از میامر نه‌گانه اثولوجیا به ترجمه ابن‌ناعمه حمصی و تعلیقات قاضی سعید قمی بر این چهار میمر همراه با دو مقدمه بر هر یک از بخشهای دوگانه کتاب همراه با فهرست تفصیلی مطالب بود و ظاهراً آخرین اثر استاد مرحوم است که از سوی انجمن فلسفه منتشر شده است، چون در سالهای پس از انقلاب اسلامی تجدید طبع نشده و در عین حال، گویا به واسطه نامساعد بودن حال مصحح دانشمند در زمان طبع اثر، اغلاط و اشکالات و نیز افتادگیها و نقائصی نه‌چندان اندک به آن راه یافته بود، نیازمند بازنگری و تاحدّ مقدور رفع اغلاط و مرتفع ساختن اشکالات بود. این مهم از سوی مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران که اینک تداوم بخش هویت همان انجمن فلسفه است، به این جانب و انهاده شد.

نگارنده، پس از بررسی کتاب مذکور، دریافت که برای اصلاح اغلاط و رفع اشکالات به صرف اطلاعات شخصی و یا مراجعه به برخی منابع نمی‌توان اکتفا کرد و باید به برخی نسخ خطی متن اثولوجیا و نیز نسخ خطی تعلیقات قاضی سعید مراجعه کرد. استاد مرحوم سید جلال الدین آشتیانی در مقدمه‌هایی که بر این دو اثر نوشته‌اند از هیچ‌یک از نسخ خطی مورد استفاده خود در تصحیح متن و تعلیقه یاد نکرده‌اند و خواننده از

طریق این مقدمه‌ها آگاهی نمی‌یابد که کدام نسخه‌ها مورد مراجعه و استفاده بوده است، چنان‌که در پایان مقدمه بر تعلیقات قاضی مرقوم داشته‌اند:

حقیر در مقام تصحیح اتولوجیا از چند نسخه خطی استفاده نمود که خالی از اغلاط نمی‌باشند، لذا این نسخه که تقدیم به ارباب معرفت می‌شود ناقص خواهد بود. نگارنده صریحاً معترفاً می‌داند که مرد میدان این کار نیستم و به واسطه کارهای علمی که در دست دارم و نیز ذوق و حوصله کار تصحیح دقیق را فاقدم و بعد از این، وقت خویش را صرف تعلیق و شرح بر آثار نفیس متصوفه و تألیف آثار عرفانی که در دست تهیه دارم خواهم نمود. (اتولوجیا، ص ۱۹)

اما خوشبختانه در مقدمه انگلیسی استاد دکتر نصر این امر تمهید شده و ایشان نسخه‌ای چند را که در تصحیح اثر مورد استفاده واقع شده است، معرفی کرده‌اند. بر این اساس، با استفاده از اطلاعات موجود در آن مقدمه و نیز مراجعه به برخی فهرست‌های نسخ خطی کتابخانه‌های داخل ایران، برخی نسخه‌های دیگر نیز شناسایی شد و در حدّ مقدور به تهیه آنها اقدام گردید. بنا به گزارش دکتر نصر نسخه‌های مورد استفاده استاد آشتیانی عبارت بوده‌اند از:

۱. نسخه شماره ۲۷۸۲۷ کتابخانه مجلس به خط ابوطالب ابن محمد رازی که متعلق به آقا علی مدرس بوده است.

۲. نسخه شماره ۱۰۳۰ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، از مجموعه اهدایی سید محمد مشکوة.

۳. نسخه ۲۱۶۸۸ کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد.

نگارنده به جز نسخه سوم به دو نسخه نخست دسترسی داشته است و علاوه بر آنها چند نسخه دیگر را نیز که مشخصات آنها در ذیل می‌آید مورد استفاده قرار داده است. در مورد متن اتولوجیا:

۱. نسخه شماره ۳۱۸۷۹ کتابخانه مجلس شورای اسلامی که مجموعه‌ای است مشتمل بر اکسیرالعارفین ملاصدرا و اتولوجیا، به خط ابن محمد رحیم، کتابت شده به سال ۱۱۲۹ هجری قمری.

۲. نسخه شماره ۹۱۹۰ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابت شده به سال ۱۳۲۱

هجری قمری به خط نسخ جلی.

نگارنده علاوه بر نسخ خطی در خصوص متن اثولوجیا، به نسخه مصحح عبدالرحمن بدوی که در کتاب افلوپین عند العرب آورده است نیز مراجعه کرد.

از تعلیقات قاضی سعید نیز این نسخه‌ها در اختیار بوده است:

۱. نسخه شماره ۱۹۸ کتابخانه غرب همدان، فاقد نام کاتب و تاریخ استنساخ که از اول قدری افتادگی دارد، ولی به لحاظ صحت، اصح نسخی است که از تعلیقات در اختیار بوده است.

۲. مجموعه شماره ۱۰۳۰ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران از نسخ اهدایی سیدمحمد مشکوة که در سال ۱۱۷۷ کتابت شده و مشتمل بر خلاصه‌ای از تعلیقه قاضی است.

۳. نسخه شماره ۲۱۴۸۸ از کتابخانه آستان قدس رضوی که فاقد تاریخ کتابت و نام کاتب است.

استاد آشتیانی هم به دلیل عدم دسترسی به نسخه کم غلط از تعلیقات و هم چنانکه خود فرمودند به واسطه اشتغال به تصنیف و تألیف و نیز ظاهراً خستگی و نداشتن دستیار مناسب، در تصحیح این اثر امعان نظر چندانی نکرده‌اند و از همین رو، لازم می‌نمود که در تجدید طبع این کتاب حتی المقدور اغلاط راه یافته به متن و تعلیقه به اصلاح باز آورده شود و افتادگی‌ها و به هم ریختگی‌ها جبران گردد و نیز علامتگذاری‌های سجاوندی در مواضع لزوم به متن و تعلیقه افزوده شود. نگارنده علاوه بر این در حد مقدور به استخراج منابع روایات و احادیث مورد اشاره در تعلیقه و نیز مطالب منقول از آثار فلسفی و عرفانی و یا اشعار مورد استشهاد نویسنده تعلیقه نیز پرداخته و مآخذ مورد استفاده را مشخص کرده است. پاورقی‌های افزوده ویراستار غیر پاورقی‌های مربوط به ارجاع به منابع، با نشانه [ی] مشخص شده است. در حروف چینی مجددی که از کتاب صورت گرفته است نیز سعی شده تا رسم الخط عربی ضبط کلمات در متن و تعلیقه رعایت شود.

در مورد متن چهار میمر نخست اثولوجیا که در این کتاب آورده شده و تعلیقه‌های قاضی نیز مربوط به همانهاست، باید به اطلاع خوانندگان گرامی رسانده شود که نگارنده در اصلاح آنها علاوه بر استفاده از طبع عبدالرحمن بدوی، از نسخ خطی مذکور در فوق

نیز استفاده و از این طریق به برخی از اغلاط راه یافته به طبع بدوی پی برده و آنها را مطابق قرائت قاضی و یا نسخ خطی اصلاح کرده است.

بدیهی است که این تصرفات صرفاً در جهت رفع برخی از اشکالات طبع پیشین صورت گرفته و هرگز به معنای تصحیح جدیدی از این کتاب به شمار نمی آید و از همین رو، نام مصحح ارجمند و دانشمند اثر را بر پیشانی خود دارد. چون طبع پیشین فاقد فهرست آیات و روایات و اشعار و اعلام و کتب بود، این فهرس نیز به طبع جدید افزوده شده است. از آنجا که در سالهای اخیر در مورد صحت انتساب این تعلیقات به قاضی سعید شکوک و شبهاتی مطرح شده است لازم است در اینجا به ذکر آنها و پاسخی که نگارنده گمان می کند می توان به آنها داد، پردازیم. مرحوم استاد سید محمد علی روضاتی در رساله ای که با عنوان «سعیدیه: تحقیق در احوال و آثار دو دانشمند قم در قرن یازدهم، محمد سعید قاضی و محمد سعید حکیم» نوشته اند با ذکر دلایلی در صحت این انتساب تردید کرده و تعلیقات و برخی آثار دیگر را، که به قاضی سعید منسوب است، از آن محمد سعید حکیم دانشمند هم عصر قاضی دانسته اند. ایشان در رساله مذکور می نویسند:

تألیفات قاضی که همه به عربی و چاپ شده اند عبارت است از سه مجلد «شرح کتاب التوحید» که از بقیه خبری نیست و «کتاب الاربعین لشرح احادیث الائمة الطاهرين» که آن نیز به پایان نرسیده، و یازده رساله با نامهای خاص که در زمان متأخر اراده تکمیل آنها را تا چهل رساله زیر عنوان «کتاب الاربعینات لکشف انوار القدسیات» داشته و آن نیز همانند آن دو دیگر متوقف شده است. همین و دیگر هیچ^۱

در موضع دیگر نیز مرقوم داشته اند:

... و نیز «تعلیقات اتولوجیا» را هم که همه از آن میرزا محمد سعید حکیم است پیرو همان خطاها؛ به او نسبت داده اند.

ایشان علاوه بر این تعلیقات کتابهای «کلید بهشت»، «اسرار الصنایع» و دیوان اشعاری را که به قاضی منسوب اند از همان میرزا محمد سعید حکیم دانسته اند.^۲ نگارنده در اینجا

۱. دومین دو گفتار، محمد علی روضاتی، مؤسسه فرهنگی مطالعاتی الزهراء علیها السلام، ۱۳۸۶، ص ۱۵-۱۶.

۲. همان، ص ۱۱.

تنها به بررسی صحت انتساب تعلیقات اثولوجیا به قاضی سعید می پردازد و در مورد انتساب آثار دیگری که از آنها نام بردیم و به فارسی نوشته شده اند سخنی نمی گوید و تنها این نکته را متذکر می شود که به عقیده مرحوم روضاتی چون قاضی هیچ اثری به فارسی ننوشته بوده است، آثار مزبور از او نیستند. ولی درباره اینکه چرا تعلیقات اثولوجیا از قاضی نیست استدلال مستقلی نیآورده اند، با اینکه این اثر به زبان عربی است.

به نظر نگارنده در تعلیقات اثولوجیا نشانه های آشکاری وجود دارد که انتساب آن به قاضی راقطعی می کند و جای شبهه ای در این مورد باقی نمی گذارد. مهمترین این نشانه ها ذکر آثار دیگر قطعی الانتساب به قاضی است که در این اثر از آنها نام برده شده و مؤلف در این کتاب به آنها ارجاع داده و آنها را از خود دانسته است. مقصود از این آثار کتاب اربعین و رساله «شرح حدیث الغمامه» است. ما در ادامه، نخست عین عبارت قاضی را می آوریم و سپس درباره آن توضیحی تقدیم خوانندگان گرامی می کنیم. وی در موضعی از این تعلیقات چنین می گوید:

ثم إننا قد ذكرنا بعضاً من أسرار تلك الأعداد ووجه اختلاف الروايات في ذلك في شرح حدیث الغمامة وفي كتاب الأربعین.

چنانکه ملاحظه می شود نویسنده در اینجا به دو اثر دیگر خود اشاره می کند: نخست شرح حدیث غمامه و دیگر اربعین. در اینجا اگر تنها از کتاب اربعین نام برده شده بود، با توجه به اینکه دانشمندان بسیاری در جهان اسلام کتابهایی به نام اربعین نوشته و در آن چهل حدیث از پیامبر اسلام را نقل و شرح کرده اند ممکن بود که همچنان این سخن را دلیل قاطعی بر انتساب تعلیقات به قاضی تلقی نکنیم. ولی با توجه به اینکه در عبارت یادشده از شرح حدیث غمامه نیز نام برده شده و در هیچ یک از مآخذ شرح حال محمد سعید حکیم نیز چنین اثری به او نسبت داده نشده، ولی در مآخذ شرح حال قاضی آثاری به همین نامها از آن او دانسته شده است، به ضرس قاطع می توان حکم کرد که این تعلیقات متعلق به قاضی سعید بوده، ربطی به محمد سعید حکیم ندارد. حدس اینجانب چنین است که مرحوم آقای روضاتی به متن تعلیقات مراجعه نکرده و با حکم به اینکه قاضی جز همان سه کتاب اثر دیگری ندارد انتساب تعلیقات به قاضی را نیز منتفی دانسته اند. (متذکر می شویم که شرح حدیث غمامه یکی از رسائل مجموعه یازده رساله ای است از

قاضی با عنوان الاربعینیات که پیشتر از آن نام بردیم). البته در این باب شواهد متنی دیگری نیز وجود دارد که برای پرهیز از تطویل کلام از ذکر آنها خودداری می‌کنیم و همان دلیل را برای اثبات مدعای خود کافی می‌دانیم.

در پایان این مقدمه، لازم است از اولیای مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران که امکان تجدید طبع این اثر را فراهم کردند قدردانی و سپاسگزاری کنم. علاوه بر این، باید به طور خاص از سرکار خانم فهیمه نظری که هم در تهیه روگرفت نسخ خطی و هم در بازخوانی متن و تهیه فهرس کمک شایان توجهی نمودند، سپاسگزار باشم.

إن أريد إلا الإصلاح ما استطعت
وما توفيقي إلا بالله
سید محمود یوسف ثانی